

Bratko
Kreft

Refleksije ob Kosovelovem pogrebu*

... Čeprav smo vedeli, da je še vedno bolan, ni nihče pričakoval, da ga bo bolezen ugonobila. Vsi smo bili prepričani, da je le influenza in da se bo v Tomaju v kraškem pomladanskem podnebjju pozdravil in se kmalu vrnil med nas. Zato je prišlo sporočilo, da je umrl, kot strela z jasnega neba. Hkrati so nam sporočili, da bo pogreb čez dva dni. Obe vesti sta se med nami hitro razširili.

Sestali smo se v slovenskem seminarju: Alfonz Gspan, Ciril Debevec, Vinko Košak, Ivo Grahor in jaz, da se pogovorimo, kdo bo šel na pogreb, na katerem bo treba zastopati tudi literarno-dramatski krožek *Ivan Cankar* in uredništvo naše revije *Mladina*. Hitro smo se sporazumeli in določili Iva Grahorja in mene, ki naj greva tudi na italijanski konzulat po dovoljenje, da smeva v našem imenu nesti s seboj venec. Grahor ni mogel z menoj, ker ni imel urejenega potnega lista, toda zagotavljal nam je, naj zaradi tega nič ne skrbimo. Potni list mu bo posodil prijatelj, za katerega ime več ne vem, vendar mu je na fotografiji tako podoben, da bo pot lahko tvegala. Ne bo prvič ne zadnjič.

Grahor je bil med nami prvi primer ilegalca, v katerem je bilo nekaj pustolovske žilice, saj je kakšno leto in pol prej tvegala, da je iz Poljske ilegalno odšel v Sovjetsko Rusijo. Tam so ga seveda najprej zaprli, vendar še precej hitro spustili, ker so se prepričali, da imajo opravka z zanesenjacom, ki se je iz navdušenja in radovednosti pretihotapil v »domovino socializma«. Teže se je bilo tam preživeti. Nekaj časa si je služil kruh kot zidarski »podavač«. Vseh podrobnosti o svojem bivanju v SZ pa ni nikoli nikomur pripovedoval, čeprav je objavil nekaj člankov v *Jutru*, vendar brez podpisa. Da bo šel na pogreb, se je takoj javil sam, saj sta bila s Srečkom najintimnejša prijatelja in rojaka. Za venec smo hitro zbrali denar, vendar nam italijanski konzul ni dovolil, da bi ga kupili v Ljubljani. Zato je Grahor prevzel nase, da se bo peljal v Trst in ga kupil tam. Z devizami ni bilo takrat tako težko, kakor je danes. Zato je Grahor brez vsega sprejel tudi to skrb nase, vendar sva se morala zaradi tega odpeljati s prvim vlakom kmalu po polnoči, da bi lahko prišel Grahor z vencem iz Trsta še pravočasno nazaj na pogreb v Tomaj.

* V tretji letošnji številki smo napovedali razpravo dr. Bratka Krefta na simpoziju o slovenski zgodovinski avantgardi; avtor je svoje takratno razmišljanje zaokrožil in dopolnil v spominsko-kritični esej.

I.

Vsi bodo dosegli svoj cilj,
le jaz ga ne bom dosegel . . .
Ognja prepoln, poln sil,
neizrabljen k pokoju bom legel.

Takoj smo začeli med seboj zbirati denar za najino pot in za venec. Vsak je dal, kolikor je mogel, petičen pa ni bil nobeden med nami. Vlasta Sterletova je obljubila, da bo kupila večji nagrobni šopek, ki bi ga vzel seboj, ker venca nismo smeli. Denar si je brez težav izprosila pri materi, saj je bil oče član višjega sodišča, zaročenka Alfonza Gspana, sestra igralca Slavka Jana, ki je bil nekoč tudi član kluba, pa bo v trgovini, kjer je bila v službi, kupila večji slovenski trak, ki bi ga z Grahorjem pretihotapila čez mejo in šele ob odprtem grobu privezala na šopek. Čez mejo v fašistično državo ga bo pretihotapil Grahor na golih prsih, zavitega v papir. Bil je meter in pol dolg in dvajset centimetrov širok. Zavili so mu ga v tenek bel papir, da je bil zavitek droben in da se je nevidno pod srajco prilegal k golim prsim. Prepričana sva bila, da naju na meji telesno ne bodo preiskovali, saj greva vendar na prijateljev pogreb in neseva s seboj le šopek cvetja, kar mi je konzul dovolil, čeprav je bil šopek precej velik.

Tako sva se na vse zgodaj naslednjega dne napatila z osebnim vlakom v Sežano. Bila je še tema, ko sva se pripeljala na »italijansko« obmejno postajo. Voz je bil čisto prazen. Šopek sem odložil v oddelku na klop, z Grahorjem pa sva pred odprtimi vrati čakala na policijskega uradnika in carinika. Prišla sta skupaj. Grahor jima je takoj v italijanščini povedal, da greva na prijateljev pogreb, in pokazal pri tem na šopek. Razsvetljava v vozu je bila precej slaba. Policijski uradnik je površno pogledal oba potna lista, ju žigosal in nama ju vrnil. Odšla sta hitro, kakor sta prišla, midva pa sva se usedla v oddelek in se rahlo nasmehnila drug drugemu, rekla pa nisva nič, dokler se ni vlak premaknil, oddahnila pa sva si šele čez nekaj časa. »Doslej je šlo vse po sreči!« sem polglasno dejal Grahorju, ki pa mi je takoj namignil, naj bom tiho, in stopil na hodnik. Nikjer ni bilo nikogar. Tja do Sežane sva komaj spregovorila nekaj besed. Misel, da se peljeva na Srečkov pogreb, nama ni dala do besede. Črna žalost je legla v naju in vela po oddelku. Tako sva se pripeljala do Sežane, kjer sem jaz moral z šopkom izstopiti, da se peš napotim v Tomaj. Grahorju sem pred tem še dejal, da mi naj da trak, da ga ne bo nosil v Trst in nazaj. Toda ni se hotel ločiti od njega. »Ne skrbi zanj! Pridem z njim in venecem nazaj. Ob odprtem grobu ti ga bom privezal na šopek, preden boš začel govoriti poslovilni govor. Ne skrbi! Vrnem se pravočasno, saj je pogreb šele pozno popoldne«. Tako sva se z nekaj besedami ločila, mene pa je le ves čas trla skrb, če se bo pravočasno vrnil. Še prej mi je na vlakcu natančno razložil, kako moram s postaje kreniti na glavno cesto, od katere pelje odcepek proti Tomaju. Razložil mi je tako natančno, da sem vse hitro našel in mi ni bilo treba nikogar spraševati. Vedel sem, da je slovensko govoriti prepovedano,

moja italijanščina, ki sem se je učil le dva semestra kot prosti predmet v četrtem razredu mariborske klasične gimnazije, pa je po toliko letih precej splahnela. Uporabil bi jo le v najhujši sili, če ne bi takoj našel odcepka ceste, ki pelje v Tomaj. Vsaj prepričan sem bil, da hodim prav, kakor mi je Grahor naročil.

Cesta od Sežane do Tomaja ni kratka. Kakšnih sedem do osem kilometrov. Zame je bila težka še zaradi velikega šopka, ki je bil skrbno zavit v bel, svilen papir in nič kaj lahek. Zato sem si ga moral večkrat predejati z ene roke na drugo. K sreči je bil izredno lep, sončen dan, da se je vsa narava z belo cesto vred bleščala od sončnih žarkov, meni pa je kmalu začel liti pot po čelu. Lahko ni bilo. Vroče mi je bilo bolj tudi zaradi tega, ker sem bil ves v črno oblečen. Po stricu dr. Levu Kreftu, zdravniku in anarhoidnem vseslovenskem svobodomislecju, sem po njegovi smrti podedoval njegovo črno »slovensko« obleko s surko, kakor jo je svoj čas nosil tudi pisatelj Ksaver Meško, le da je bila njegova surka dolga, stričeva pa kratka. Krojač mi jo je hitro lahko prikrojil. Imel pa sem v svoji mladostni viharosti in zanešenjaštvu še eno posebnost. K surki nisem oblekel bele srajce s trdim ovratnikom in v pentljo zvezan ozek črn svilen trak, kakor so imeli nekateri stričevi vrstniki navado, marveč sem pod surko oblekel črno rusko rubaško z usnjenim pasom, kakor jo je nosil Maksim Gorki. To je bila moja »viharniška obleka«, v kateri sem tudi maturiral. Zelo sem jo čuval in oblekel le ob izrednih prilikah. Ugajale so mi zlasti spletene zanke, s katerimi sem zapel gumbe. V njih smo videli še nekaj posebno slovenskega. Tudi ilirci so nosili takšne ali podobne suknjiče. Na fotografiji Ksaverja Meška, ki je objavljena v prvi izdaji *Obiskov* Izidorja Cankarja, so te veznice razločno vidne.

Črna ruska rubaška je dajala obleki in meni, ki sem se takrat že goreče navduševal za oktobrsko revolucijo, Sovjetsko zvezo in revolucionarni socializem, nekaj izzivalnega, saj je bila nenavadna posebnost za slovenskega študenta. Toda takšen sem pač bil takrat in hodil tudi v tem po svojih potih. Na Dunaju so me zaradi rubaške imeli za ruskega emigranta, kar mi je prišlo prav, saj so rubaške v različnih barvah res nosili ruski emigranti ne samo tam, marveč tudi pri nas, le da je črna rubaška vendarle izstopala kot nekaj nenavadnega, skoraj nihilističnega, vsekakor pa posebnega, saj je bila znana iz raznih fotografij Gorkega in Leonida Andrejeva. Vse to pa je v naših takratnih utesnjenih razmerah vplivalo avantgardistično protestno, uporniško. V Mariboru me je kmalu posnemalo več dijakov, ki so jo oblekli prav tako iz protestnih razlogov, v čemer je bilo seveda tudi precej romantične vihrovosti. Vendar so nas »prenašali«, čeprav se je tu in tam kdo obregnil ob nas in nas imel celo za prikrite boljševice, vendar nam nošenje črne rubaške, ki je bila za študenta tudi zelo praktična, ni nihče prepovedal, ker je videl v njih le romantično rusofilsko viharništvu. Ljudje so se nas hitro navadili, da sčasoma ni bilo več čudno zanje, čeprav se je za njimi res skrival malce naivni protest zoper razmere in spogledljivost na rusko revolucijo. V Ljubljani pa sem bil menda edini, ker se ta nošnja tu ni prijela.

II.

Čim bolj je ubožna, bolj jo ljubim,
edino ta tišina božja
v tišini skal in borovih poti,
edino v tej sem jaz doma.

Čeprav sem že precej časa hodil, nisem srečal žive duše. Začel sem dvomiti, če morda le nisem zašel s prave ceste. Tedaj pa sem zagledal, da je izza ovinka stopil s poljske steze na cesto kmečki mož, ki je nosil na rami koso. Napotil se je po rahlem klancu navzgor. Dohitel sem ga in pozdravil po slovensko in vprašal, če vodi cesta v Tomaj. Mož ni odzdravil, pač pa me je premeril od pete do glave in tudi na veliki šopek rož vrgel nekam nezaupljiv pogled, ne da bi bil še zinil besedo. Videl sem, da je nezaupljiv. Bržkone se mu je zdela sumljiva moja črna rubaška pa tudi to, da sem ga nagovoril po slovensko.

Njegova nezaupljivost je bila neposredno izpričilo težkih razmer, v katerih je pod fašizmom živelo slovensko ljudstvo. Gotovo je sprva mislil, da sem kakšen fašistični izzivač, šele ko sem povedal, da sem iz Ljubljane in da nesem od tam šopek za Srečka Kosovela, ker grem na njegov pogreb, so se mu nenadoma zaiskrile oči.

»A na Srečkov pogreb greste?«

Pritrdil sem ponovno.

»Revež je moral mlad umreti! Poznal sem ga. Vsi smo ga poznali. Ali je res pisal pesmi?«

Pritrdil sem in mož v beli, rahlo oznojeni platneni srajci brez suknjiča in od sonca zarjavelim obrazom je za hip umolknil, nato pa dejal: »Po pravi cesti greste«.

Ker ni bil preveč zgovoren, sem se mu za prijaznost zahvalil, nato pa sva šla spet vsak svojo pot: jaz po cesti dalje navkreber, on pa je s ceste zavil desno na trato pred gozdom.

Samo »Srečno« in »Zbogom!« sva si še prej rekla in nič več.

Tako sva šla spet vsak svojo pot, v nama in pred nama pa je šla misel na domačina in pesnika teh krajev in ljudi, ki je moral tako zgodaj umreti, da zdaj nesem šopek cvetja iz Ljubljane na njegovo krsto.

V vročini se mi je zdela pot daljša, kakor mi jo je napovedal. Ko sem stopil v vas, sem takoj našel novo hišo Kosovelovih. Vstopil sem na odprti vrtni strani in od tam zagledal pesnikovo sestro Anico, ki je plela na vrtu. S pozdravom sem jo poklical, da je takoj prihitela k meni. Že med potjo so ji začele teči po licu solze. Objela sva se in Anica, s katero sta se s Srečkom najbolj razumela in se tudi najbolj imela rada, je za hip zajokala.

Pri vzglavju sem šopek odkril.

»Joj, kake lepe rože si prinesel iz Ljubljane.«

Povedal sem ji, da jih je kupila Vlasta Sterletova, ki je nosila Srečku svoje pesmi na ogled in kritiko.

Peljala me je v hišo, da sem se pozdravil še s sestrama in materjo, nato pa sva šla v mrtvašnico, kjer je v samem cvetju in zelenju ležal v krsti na mrtvaškem odru Srečko.

Bled, izmučen, spokojen.

Položil sem šopek na vznožje krste in se zazrl v blede obraz mrtvega pesnika. Roki sta bili nesklenjeni na prsih in tako rekoč vsaka zase, kakor da še nista sklenili življenja.

Ko sem se spet ozrl na njegovo obličje, sem opazil v stenski vdolbini nad njegovo glavo vazo s tremi belimi trnjevim vrtnicami namesto križa.

Postavila jih je tja Anica.

Lepšega simbola ni mogla dati nad glavo mrtvem mlademu pesniku, čigar kratko življenje je bilo s trnjem posuto in v najglobljem človeškem smislu čisto in belo, kakor so bile čiste in bele vrtnice nad njegovo glavo. Boljše niso mogle nadomestiti križa, ki ga dajo zlasti po vaseh mrtvem nad glavo. Govorile so zanj, za njegovo trpko življenje in za njegovo poezijo, ki je še vse takrat niti poznali nismo, saj je marsikaj skrbno zaklepal v predal in objavil le nekaj. Po večini takšne, ki niso razburjale uredništva in bralce in za katere je vedel, da bo dobil nekaj bore dinarjev honorarja kot skromen priboljšek za vsakdanji kruh.

Kljub temu pa je med objavljenimi pesmimi že nekaj biserov iz njegove baržunaste lirike, kakor jo je sam označil v uvodu k takrat neobjavljeni zbirki *Zlati čoln*. Hotel jo je izdati kot svoje slovo od mladosti, a se mu žal ni posrečilo, čeprav mu je v začetku obljubil pesnik Ivan Albreht, ki se je skušal uveljaviti tudi kot založnik, da mu jo bo izdal. Težko je z gotovostjo trditi, kaj vse je bil vzrok, da zbirka kljub prvotni Albrehtovi obljubi ni izšla, vemo pa vsaj nekaj iz Srečkovega pisma Grahorju.

III.

... A današnji čas je tak, da se mora človek opravičiti nad mehko besedo, ki se je utrnila iz svežega, mladega srca, da se mora opravičevati zato, ker te transmisije vse preveč šume, transmisije v tvornici svetovnega kapitala, in ker je preveč čudno, če v dobi, ko se postavlja v svetišče tega svetovnega boga peklenške stroje, če se v tej dobi drzne govoriti čisto preprosto, odkrito, mehko, zato ker se je izgubil v opojni pomladni noči in blodi po poljani sanj pod zvezdami.

Iz predgovora k *Zlatemu čolnu*
ob koncu prve polovice 1925.

Izdaji *Zlatega čolna* je takoj v začetku nasprotoval brat Stano, ki je tudi že dalj časa objavljajl pesmi, članke in kritike. Bil je devet let

starejši od Srečka. Že ta razložek v letih je zavestno ali podzavestno tudi moral vplivati na njuno razmerje, saj se je moral imeti Stano že zaradi tega za zrelejšega in bolj izkušenega tudi na literarnem področju. Bil je takrat kot novinar član uredništva za kulturo pri meščanskem narodno-liberalnem dnevniku *Jutro in* občasen sodelavec revije *Kritika*, ki jo je začel izdajati leta 1925 Josip Vidmar in je izhajala vključno do leta 1927. Izbor Stanotovih pesmi je izdal v knjigi *Zrcala* Jože Mahnič leta 1981 pri založbi Lipa. Razložek med njegovim in Srečkovim je v večini dovolj viden.

Stano je bratu Srečku resno odsvetoval izdajo njegovih prvih pesmi, ki jih je Srečko skrbno izbral za zbirko z naslovom *Zlati čoln*. V predgovoru jo je imenoval »baržunasto liriko«. S tem jo je sam označil kot pesmi, v katerih ne gleda le na svet »baržunasto«, marveč so tudi pesmi same mladostne in idealistični pesniški izraz mladih let. V njih še zaradi tega ni moglo biti tistih, večkrat bridkih spoznanj, ki mu jih je že začelo sproti prinašati življenje. *Zlati čoln* je bil Kosovelovo slovo od mladih let, saj se je začelo odpirati mlademu pesniku čisto novo življenje.

Da je zadel na odpor pri lastnem bratu Stanotu, priča pismo, ki ga je pisal Srečko 31. avgusta 1925. leta prijatelju Ivu Grahorju v Ljubljano. Iz razumljive in tudi opravičljive obzirnosti je urednik Kosovelovega zbranega dela izpustil Stanotovo ime in v pismu, ki ga je objavil v prvi knjigi Srečkovega zbranega dela leta 1946 (D I, 411—413), ker je Srečkov brat Stano še živel. Z imenom je izšlo 1977 (D III, 584—585).

V pismu Grahorju piše Srečko med drugim:

Dragi!

Da ti pišem, je vzrok Stanotovo pismo, ki sem ga danes prejel. Njegovo geslo je: vanitas vanitatum, et omnia vanitas, njegova vsebina pridiganje o moji in naši nezrelosti, njen nauk kakor na koncu bajke: ne izdaj knjige. Stano je izvedel, da mislim izdati knjigo in me na lep način »odkrito in ostro« po- učuje, da sem še »nezrel« in mi doslovno piše, da je »konjunkturno delo, če se drzneš izdati knjigo pesmi ti« (to je Srečko Kosovel).

Meni se zdi to pismo veren dokument in ga bom citiral v uvodu k svojim pesmim. Zdaj sem vesel, po dolgem polemiziranju s Stanotom točno vem (kakor sem i že prej), kako in kaj iščem. Zdaj mi pesmi delajo veselje: bo jih nad štirideset in povečini dobre in prav dobre. Če bi hotel izdati vse, kar pa nikoli nisem mislil, bi jih izdal lahko 300. To Ti ne govorim iz samohvale, marveč zato, da vidiš, da delam. Ti si ne moreš misliti, kako me podžiga odpor od vseh strani. To me dela bojevitega in danes sem začel pisati ostro, bizarno satiro, ki jo mislim čitati na enem recitacijskih večerov in ki ima ost proti »starim« in »otrplim«. Imenuje se Aja baja Himalaja in poet Akiba Sulej. Ljudje bodo pokali od smeha in jeze. V njej bom prikazoval naše »kulturno življenje« od zelo smešne strani«.

Srečko je verjel vase, zato ga je Stanotovo pismo tako razburilo, ne vemo pa, koga še misli ko piše: »Ti si ne moreš misliti, kako me podžiga odpor od vseh strani«. Kdo so bili še v tem »odporu« poleg Stanota, ne vemo in bržkone ne bomo zvedeli nikoli. Ni izključno, da mu je kakšno prijateljsko pripombo k njegovemu načrtu rekel tudi kdo

iz krožka, toda gornji navedek iz pisma Grahorju dokazuje, da se je sam zadržno odločil, da izda zbirko in da z njo stopi pred slovensko javnost. V nadaljevanju navedenega pisma ponovno potrjuje svojo odločenost:

»Sedaj sem o upravičenosti zbirke potrjen. Dobra bo vsaj tako kakor Škerlova*, v marsičem pa boljša. Ne bojim se z njo nastopiti, ker je moja. Reci Albrehtu, da mu jaz dam zbirko v pogled, tudi če je ne založi, zato da bo videl, da to, kar Stano misli, ni upravičeno. Stano ne pozna nobene moje pesmi, razen onih, ki so bile priobčene tu in tam in se ne bodo nahajale v zbirki. On sodi kakor žurnalist. — — — Jaz se zelo veselim literarnega krožka in knjige (če ji bo sreča mila). Knjigi bo naslov Zlati čoln. Soglašaj? . . .«

Da je stvar tekla v začetku dobro, priča Kosovelovo pismo, ki ga je pisal 24. oktobra 1925 iz Ljubljane Grahorju na Prem. Ne le z zadovoljstvom, marveč z neprikrito srečo in veseljem je zapisal:

». . . Albreht je z mojimi pesmicami zadovoljen in jaz jih sedaj prepisujem. Drugi teden bodo šle že v tisk. Tudi mi Albreht napiše uvod. Jaz sem zadovoljen«.

Kljub temu da je, kakor piše zgoraj, Albreht hotel tudi sam napisati uvod knjigi, je napisal Kosovel še svojega. Tako bi imel *Zlati čoln* dva uvoda, razen če si ni Albreht pozneje premislil in prepustil Kosovelu, da napiše uvod sam. Kosovel je svoj uvod že pred oddajo pesmi napisal, da bi sam govoril o svojih pesmih, jih razložil in izdajo opravičil pred samim seboj in pred literarno javnostjo. Vsaj tak vtis dela k sreči ohranjeni uvod sam, medtem ko Albreht svojega ni napisal, kar je mogoče ali celo gotovo v zvezi z odločitvijo, da Kosovelovih pesmi iz nam do podrobnosti neznanih razlogov ne bo založil in izdal, čeprav je to sprva Kosovelu obljubil.

Albreht in Stano sta bila vsaj znanca, če ne več. Pripadala sta isti generaciji, ki na našo ni gledala preveč naklonjeno, kakor vem po Srečku o Stanotu, ki je bil vrh vsega še svojevrsten značaj, saj je bil bolj mrk človek in precej zaprt vase. Še nedavno mi je dejal D. M., ki je bi nekaj časa po vojni v isti sobi z njim, ko sta bila v uredništvu *Slovenskega poročevalca*, kako je bil molčeč in vase zaprt človek. Takšnega sem ga poznal tudi jaz. Zame je nedvomno, da je rekel Albrehtu kakšno odklonilno kritično besedo zoper Srečkove pesmi. Mnenja, ki ga je o njih izrekel bratu, gotovo tudi Albrehtu ni prikrival.

Pri tem pa gre že za nekaj drugega: Srečkove pesmi v *Zlatem čolnu* nikakor niso mogle biti takšne, da bi jih ne bilo vredno izdati, pač pa so bile vsebinsko in estetsko oblikovno drugačne od Stanotovih. Bila sta si različna po značajih in celo nasprotna po nazorih, zlasti ko se je Srečko prek *Integralov* razvijal in usmerjal v revolucionarno so-

* Silvester Škerl (1903—1974) prevajalec, založnik (Akademska založba), igralec in pesnik, ki je bil nekaj časa član Krožka. Leta 1924 je izdal zbirko pesmi *Stopnice v stolpu*.

cialno liriko in na koncu izpovedal svojo literarno-revolucionarno izpoved v predsmrtnem manifestu *Umetnost in proletarec*. Tudi politično je Srečko iz nekdanjih narodno-naprednih in primorsko iredentističnih nazorov po bridkih izkušnjah in spoznanjih družbenih in političnih razmer že nekje proti koncu 1924. leta krenil v levo.

Spoznanja iz teh časov so bila pravi pretres. Niso bila zgolj zunanja, marveč so bila pravi notranji pretres, ki ga izpovedujejo tudi nekateri stih v *Integralih*. Ta idejni razvoj je bil predvsem pesniško-idejni in politično-revolucionarno humanističen, ki mu je Stano s svoje strani moral prav tako nasprotovati, kolikor ga sploh ni obsojal, kar je z njegove strani in njegovih takratnih nazorov in razmer razumljivo. Zato je bilo odtlej njuno razmerje hladno. Stanota je morala Srečkova preusmeritev zelo boleti, saj nas niso imeli le za levičarje, marveč nekatere, zlasti Grahorja in mene, za nevarne komuniste, kar je za vladajočo družbo pomenilo toliko kakor pokvarjenec in izvržek, celo izdajalec »narodnih idealov«, kakor so svojčas očitali Levstiku in Cankarju. Hoteli smo njun upor v svojem času in njemu ustrezno nadaljevati z vsem ognjem, ki je mogočno zaplamenel tudi v Srečku. Takšne so bile pač takrat v vladajoči družbi razmere in takšen odmev v nas.

Zato je bila v času protikomunističnega zakona *Obznana* in zakona o zaščiti države obsodba tudi moralna. Le tako je razumljivo, da je drugače usmerjenega Stanota poznejša Srečkova nova pot posebej prizadejala še politično. Stiki med njima sicer niso bili čisto pretrgani, toda zlasti po tej strani sta si postala tujca. Srečko ni mogel drugače in tudi Stano ni mogel drugače. Videl pa je v Grahorju in meni glavna krivca za Srečkovo preusmeritev. Odtlej smo se le še hladno pozdravljali, govorili pa nismo več. Čeprav je Srečko slutil, da je mogoče ravno Stano najbolj vplival na Albrehta, da mu *Zlatega čolna* ni izdal; ni o tem razen Grahorju nikomur govoril. Izključeno pa ni, da je Albreht prelomil že dano besedo tudi iz finančnih razlogov. Zato je treba pri iskanju vzrokov, da *Zlati čoln* ni izšel, misliti na obe strani. Prav tako pa ni težko razumeti, da Stano ni šel na Srečkov pogreb predvsem zaradi tega, ker sta kot zastopnika krožka šla dva »komunista«. Res je bil Stano nekoliko bolehen, toda kljub temu bi bil na pogreb lahko šel, toda v družbi dveh »komunistov« iti na pogreb brata odpadnika? V Stanotu ni bil le odpor, marveč tudi žalost, kar se je izpričalo precej let pozneje, zlasti ko mu je zaradi počasnega, časovno razvlečenega Ocvirkovega urejanja in izdajanja bilo žal, da je dal zapuščino v urejanje Ocvirku. Bil sem priča razgovora, ko mu je Anica prav to še posebej očitala. Stano je molčal in zrl nemo predse, toda v njegovih očeh sem razbral, da mu je hudo in težko.

IV.

... Toda »fakti« so že nekoč in od nekdanj ovirali umetnost na njenem trnjevem pohodu in uvaževanje realnih razmer je že od nekdanj slabilo moč vsakogar, ki se je napotil k umetnosti. Fakti so smrt umetnosti in umetniku ovira, ob kateri si vsak pravi umetnik izoblikuje svoj značaj, ki je prvi pogoj čistemu gledanju in spoznavanju, kakor ga on rabi ...

Iz pisma klubovcem, 20. sept. 1925.

Že 31. avgusta 1925 pa je Srečko zapisal v pismu Grahorju:

Ti si ne moraš misliti, kako me podžiga odpor od vseh strani! To me dela bojevitega.

Zbirka je bila že za tisk pripravljena. Kosovel je tudi zanjo že napisal poseben, zanj in za dotlejšnjo njegovo poezijo značilen uvod, ki ima svojo vrednost še danes, če pa bi bil takrat z zbirko izšel, bi bil vsekakor pomembno vsekval v razmere. Takoj v začetku uvoda pravi:

»Kdor vzame po nesreči to knjigo v roke, naj se ne razočara nad baržunasto liriko, ki jo je napisal mladenič, od katerega sem se pravkar poslovil. Res je baržunasta lirika! Zlate zvezde, vse orošene od pomladnega dežja, grobovi, z belim cvetjem okiteni... Naši pesniki in nepesniki niso pošiljali knjig s predgovori v svet. Vsaj sami jih niso pisali... A današnji čas je tak, da se mora človek opravičevati nad mehko besedo, ki se je utrnila iz svežega, mladega srca, da se mora opravičevati zato, ker te transmisije vse preveč šume, transmisije v tvornici svetovnega kapitala in ker je preveč čudno, če v dobi, ko se postavlja v svetišče tega svetovnega boga peklenske stroje, če se v tej dobi drzne govoriti mladenič čisto preprosto, odkrito, mehko, zato ker se je izgubil v opojni pomladni noči in blodi po poljani sanj pod zvezdami. A meni ni težko sedaj, ko se pravkar poslavljam od sentimentalnega mladeniča in mu podajam roko in želim, da postane mož.«

Tako se je poslavljal Kosovel od baržunaste lirike in prek obdobja konstruktivizma, h kateremu se je zatekel že nekje ob koncu leta 1924 in ki je trajalo vsaj še prvo polovico leta 1925, iskal in končno našel pot v zadnje svoje, zdaj tudi izrazito socialno revolucionarno obdobje, ki ga skupaj z drugimi socialno uporniškimi pesmimi označuje žal na pol izgubljeni ciklus z jasnim naslovom *Rdeči atom*. V spominu mi je ostalo, da je ciklus zajemal dvanajst pesmi, imel sem ga v rokah in ga prelistaval, ko sem odklenil miznico s ključkom, ki mi ga je po kratkem obotavljanju dal, ležeč v postelji, bolni Srečko. Ključek je imel obešen

okoli vratu. Bil je nezaupljiv in ni hotel, da bi kdo brskal po njegovih rokopisih.

Kosovelova usmeritev v revolucionarni socializem je pesniška in humanistična, hkrati pa tudi politična. Upravičeno je zapisal v pismu 15. avgusta 1925 Grahorju, da ortodoksen ne bo nikoli. Svoje preusmeritve ni doživljal zgolj ali predvsem politično, marveč globoko etično, pesniško in humanistično. Podobno kakor je izpovedal novi humanizem Maksim Gorki v svoji pesmi v prozi *Človek*: »Vse je v človeku — vse je za Človeka!« Pri tem je zadnjo besedo zapisal z veliko začetnico, s čimer je dovolj jasno označil, kako se mora človek spuntati tudi zoper samega sebe, da se bo prečistil in razvil v Človeka z veliko začetnico. Čeprav z drugačno besedo, vendar s podobno mislijo in čustvom je na svoj izviren način izražal tudi pesnik in pisatelj Kosovel isto misel, s katero Gorki končuje svojo pesem v prozi:

Tako stopa Človek-puntar naprej! višje! zmerom naprej in zmerom višje!

Da ni v njegovem boju tudi tragike in tragedij, priča tudi smrt Maksima Gorkega, ki so mu življenje prikrajšali stalinistični zdravniki krvniki, ker Stalin ni (kakor mnogi drugi po svetu) prenesel njegovih humanističnih posredovanj in njegovega socializma s človeškim obličjem.

Kosovelova notranja, osebno nazorska razvojna pot ni bila lahka: pot od pristržno vernega fanta skozi labirintske steze naprednega narodnega in protifašističnega iredentista, ko je fašizem nasilno odtrgal s pomočjo mednarodnega imperializma njegovo ožjo kraško domovino od slovenskega sveta, pa do spoznanja, da more le socialna revolucija in socializem s človeškim obličjem rešiti njegovo ljudstvo in vsa potlačena ljudstva tega sveta, ni bila lahka. Razumljivo je, da ortodoksen ni mogel biti. Sicer pa: ali sploh more biti pravi pesnik ortodoksen in dogmatik? Še pravoslavca Tolstoj in Dostojevski nista bila. Tolstoja je celo Cerkev izobčila in so ga civilno pokopali. Obema pa je pravovernost odrekal pravoslavni ideolog Konstantin N. Leontjev v razpravi *Naši novi kristjani F. M. Dostojevski in grof Lev Tolstoj* (1882).

Kosovelovo pot dovolj nazorno prikazujejo tri njegova literarna obdobja, tako rekoč tri pesniške zbirke, čeprav za njegovega ne samo prekratkega, marveč tudi ne dovolj lahkega in ne dovolj svobodnega življenja, niso zagledale v svojem času luči sveta. To so najprej pesmi, ki jih je za tisk že izbral in jim dal naslov *Zlati čoln*. Boljše ni mogel označiti izbora svojih rano mladostnih pesmi, ko mu še življenja ni tako strupil svet kakor pozneje. V pismu, ki ga je pisal 31. avgusta 1925 prijatelju in rojaku, prav tako pesniku in pisatelju Ivu Grahorju, ki je 29. marca 1944 končal v nacističnem taborišču Dachau, je zapisal: »... Zdaj mi pesmi delajo veselje: bo jih nad štirideset in povečini dobre in prav dobre... Ti si ne moreš misliti, kako me poživlja odpor od vseh strani. To me dela bojevitega...«

V.

Kaj bi človek, če ti je težko
biti človek? Postani občestna
svetilka, ki tiho razseva
svoj sij na človeka.

Ko je dobil Stano po Srečkovi smrti njegovo literarno zapuščino v last in varstvo, se je pri branju njegov odnos do umrlega brata pesnika začel spreminjati, čeprav ne docela. Ko je objavljajl nekatere Srečkove pesmi v različnih časopisih, je tu in tam, kakor domnevamo, kakšen stih spremenil in ga zavil po svoje. Žal bolj v škodo Srečkove pesmi kakor v dobro. Med njima niso bile le generacijske razlike, saj je bil Stano devet let starejši, tudi se nista zadnji dve leti pred smrtjo razhajala le v političnih nazorih, marveč tudi v literarnih. Srečkove pesmi prvih let, kar jih je objavil in ki jih je Stano bržkone tudi edine poznal, so se mu zdele premalo zrele in značilne. Zato je nasprotoval izdaji zbirke *Zlati čoln*. Če vse to upoštevamo, moramo tudi Stanota razumeti. Res je, da Srečko s svojimi prvimi pesmimi, ki jih je objavljajl v različnih listih in časopisih, ni zbujal posebne pozornosti, čeprav je objavil tri pesmi že v *Treh labudih*, ki bi naj združevali literarno vse rodove, vendar se stvar ni posrečila, ker so že po drugi številki prenehali izhajati. Prvo večjo pozornost je Srečko zbudil s pesmijo *Ekstaza smrti*, ki je izšla v zadnji številki Ljubljanskega zvona leta 1925.

Ni res, kar trdijo nekateri, da se niti ožji krog krožka ni zavedal Srečkove izredne pesniške nadarjenosti. Brez pretiravanja smem zapisati, da je bil središče in glava krožka, ker smo vanj verovali, čeprav nam je kazal predvsem tiste pesmi, ki jih je pripravljajl za objavo. Res pa je, da nam razen nekaterih konstruktivističnih pesmi ni pokazal številnih drugih, vedeli pa smo, da stalno snuje in ustvarja. Predvsem pa je res, da se je njegova velika, izredno pomembna ustvarjalnost razodela šele iz zapuščine.

Vrednost in mnogostranost njegove poezije pa je vsaj nakazal, če ne več, že izbor, ki ga je izdal Alfonz Gspan leta 1927, leto dni po Srečkovi smrti. Že z njo je dokazal, da je s Srečkom Kosovelom umrl velik pesnik, čeprav je v tem izboru izšel le majhen del iz njegove zapuščine, ker za obsežnejšo knjigo ni bilo denarja. Še to je založil, kakor piše v knjigi, Odbor za izdajo pesmi Srečka Kosovela, ki smo ga ustanovili, ker jih nobena založba ni hotela izdati. Naloga odbora je bila predvsem, da nabira prostovoljne prispevke, s katerimi bi krili izdajo izbora, ki ga je pripravil Alfonz Gspan, ne da bi bil za vse svoje delo prejel kakšen honorar.

Izid tega izbora, ki je v primerjavi z velikim pesniškim Kosovelovim opusom majhen, poznamo šele iz štirih, oziroma treh zajetnih knjig zbranega dela, ki ga je za zbirko Zbrana dela slovenskih pesnikov in pisateljev pripravil za Državno založbo Slovenije Anton Ocvirk. Upam si trditi, da je to bilo mogoče šele po zmagi Osvobodilnega boja in revolucije: pred vojno je bilo mogoče izdati le drugi, obširnejši izbor, ki ga je pripravil v knjigi Izbrane pesmi Anton Ocvirk leta 1931 v za-

ložbi Tiskovne zadruge. Napisal je knjigi obširen uvod in je to prva večja študija o Kosovelu in njegovem delu, ki pa se ji danes tem bolj vidi, da pisec ni docela dojel vsega bistva njegovega dela, ker med drugim ni dojel v svoji analizi tistega dela Kosovelovih pesmi, iz katerih veje posredno ali neposredno poleg subtilne, čustvene lirike njegov uporniški in revolucionarni duh. Pri tem pa ga je še zavirala tudi notranja cenzura založbe same: »... Ko je tik pred natisom knjige zasledila (založba) v njej vrsto socialno-borbenih pesmi, med njimi precej takih, ki dotlej še niso bile objavljene, je od urednika zahtevala, da jih iz nje izloči« (Zbr. delo I., str. 405, 1946). Izostale so tudi vse konstruktivistične pesmi, ki pa jih tudi urednik sam ni cenil, ker jih je vse imel za nedodelane, kakor pravi v opombah k uvodu, na koncu katerih našteva naslove vseh tistih pesmi, ki jih je moral iz zbirke izpustiti na zahtevo založbe:

Kakor naraščanje, Sonet — Ljubljanski zvon 1926; Balada o Francetu Kotlarju — Ljubljanski zvon 1929; Kons: x y, Smrt kralja Dade, Kraljevska pesem — Mladina 1926/27; Sonet, Pravim ti brat — Ljubljanski zvon 1929; Meditacija I, Rdeči atom I—III — Ljubljanski zvon 1931; Predkosilni sonet, Pesem ponižanih, Godba pomladi — Mladina 1925/27.

V svojih opombah k uvodu pa je urednik navedel še nekaj pesmi, ki po njegovem estetskem čutu niso sodile v izbor. To so najprej štirje primeri konstruktivističnih pesmi: Cirkus Kludsky, Prostor št. 461, Integrali in Pesem št. X. Nadalje pesmi: Ekspresionistična pesem, Ta mož, Sebi, Izmučenost, Ne veruj!, Borba, Meditacije II, Pred bariero. Zadnja se končuje z zanosnim anarhoidno nihilističnim pozivom:

A jaz odgovarjam: V svetu idej
ni zmage, niti poraza,
življenje je samo ekstaza —
bratje borilci! Z mano naprej!

Ko je leta 1946 (leto dni po osvoboditvi) izšla prva knjiga zbranega dela, v kateri je urednik zbral večino Kosovelovih pesmi, smo seveda pričakovali, da bo čimprej izšla tudi druga knjiga. Namesto tega je leta 1964 izšla le druga izdaja prve knjige, ki je bila malo spremenjena, čeprav smo vsi pričakovali, da bo izšel drugi del zbranega dela. Drugi del je izšel kot druga knjiga zbranega dela, v kateri so med drugim tudi *Integrali* šele leta 1974, zato je bilo vmes veliko godrnjanja in kritike na račun urednika, ki pa je že nekje pred drugo izdajo prve knjige težko zbolel, nič manjši vzrok za nadaljevanje pa ni bilo njegovo težko delo pri »dešifriranju« ostalega dela Kosovelove literarne zapuščine. Marsikatera stvar v rokopisih je bila težko ali skoraj nečitljiva. Kljub veliki zamudi sta zadnji dve knjigi (prvi in drugi del tretje knjige) izšli šele leta 1977.

Čeprav sta oba navedena vzroka za tako počasno izhajanje opravičilo za urednika, pa je vendarle vmes nekaj, kar je treba prav tako upoštevati, čeprav gre na urednikov rovaš. Že leta 1931, ko je pripravil izbor za Tiskovno zadruge, nismo bili zadovoljni, da je brat Stano

izročil stvar Antonu Ocvirku, ki se je leta 1925 hitro razšel z našim krožkom in je v polemiki po svojem predavanju v krožku, v katerem je dogmatično zagovarjal proti nam vsem, zlasti pa zoper umetniške nazore Srečka Kosovela, larpurlartizem. Zato smo bili mnenja, da ni najprimernejši urednik Kosovelovega dela, saj je bil sam pri sebi umetniško nazorsko usmerjen prav v nasprotno smer od tiste, ki jo je zagovarjal in uveljavil v svojem delu Srečko Kosovel. Spominjam se dobro, kako se je takrat norčeval iz vsakega avantgardista in ne le iz Mišičevega zenitizma, marveč tudi iz konstruktivizma, ki pomeni posebno poglavje v Kosovelovem razvoju od baržunaste lirike dalje do socialno-revolucionarne poezije s predsmrtnim manifestom *Umetnost in proletarec*.

V letih po drugi izdaji prve knjige (l. 1964 dalje) so se vedno bolj javljali različni avantgardizmi v naši književnosti, zlasti v liriki. Danes lahko najdeš v tem »avantgardizmu« zastopane različne primere nadrealizma, dadaizma, absurdizma, nihilizma, hermetizma itd. Lahko je za nekaj let nazaj celo mogoče govoriti o neki »avantgardistični evforiji«. Tej psihozi je takrat podlegel tudi Anton Ocvirk in poleg izdaje zbranega dela pri DZS izdal pri Cankarjevi založbi leta 1967 zbirko *Integrali* s svojim uvodnim esejem o konstruktivizmu, ki mu je bil nena doma pri srcu, čeprav vemo, da je bil nekoč (tudi še po vojni) njegov nasprotnik in da tega dela Kosovelove poezije ni niti razumel niti cenil. Poleg tega je iz konjunkturizma zakrivil krivo datiranje Kosovelovih konstruktivističnih pesmi, ker jih je predstavil kot zadnje Kosovelovo pesniško obdobje v leto 1926, čeprav so nastajale predvsem v prvi polovici leta 1925.

VI.

Ah, ne pojem več lepote
tihe, ki uspava, moja pesem
drami mrtve, dramy speče . . .

— — — —

Poslednja resnica človeka je
zmaga lepote.

Bilo je kakšni dve leti pred Stanotovo smrtjo (12. febr. 1976), ki je že nekaj let bolehal, ko sem Anico in njega na Aničino povabilo obiskal. Pri Anici je ves čas živelo staro prijateljstvo, s Stanotom pa sva se vsaj zblížala po vojni, ki ga je zaradi okupacije in osvobodilnega boja spremenila. Bil je simpatizer OF, za socializem pa se ni ogreval, kar mu ni zameriti in tudi ni težko razumeti. Podobno je bilo pri Anici, ki je v zadnjih desetih letih postala še bolj verna. Da se je pred smrtjo Srečko odločil za revolucionarni socializem, še danes preživeli sorodniki ne slišijo radi, kakor sem zvedel po slavnosti ob osemdesetletnici Srečkovega rojstva v Sežani. Drugače pa je bilo vsaj pri Anici za Srečkovega življenja.

S Srečkom sta se v družini imela najbolj rada in sta se razumela do smrti. Oba sta bila vedra in živa značaja. Srečko je svoje depresije

doživljal sam zase, v družbi pa je bil živahen in celo šaljiv. Anica je bila v svoji ljubezni do brata tako širokosrčna, da mu njegovega razvoja v socialno revolucionarnost ni zamerila, čeprav so drugi, zlasti mati, bili zaradi tega zelo v skrbeh, saj je v tistih časih za mnoge socializem nazorsko pomenil toliko kakor ateizem, kar marksizem-leninizem tudi je, vendar ne v malomeščansko anarhoidno vulgarnem smislu, marveč v filozofsko-humanističnem in hkrati etičnem smislu, kar nekateri njegovi politični privrženci in izpovedovalci tudi širom po svetu danes pozabljajo — iz površnosti in plitvosti. Kosovel pa ga je sprejemal v klasičnem smislu in še to predvsem kot človek in pesnik, ne pa kot politik. Anici v čast je treba zapisati, da je tudi ta Srečkov razvoj spremljala dobrodušno, ne da bi bila posebej razmišljala ali govorila o njem, kakor da si je v svoji sestrski ljubezni takrat mislila, da Srečko že ve, kaj misli in dela. Zato smo tudi Anico vsi imeli radi.

Pri gornjem obisku pa je dala duška svojemu ogorčenju, ker Ocvirk tako počasi izdaja Srečkovo delo. Pred mano je napadla brata, zakaj mu je sploh izročil uredništvo zapuščine, da mi je bilo kar neprijetno. V Stanotovih očeh sem videl, da trpi zaradi vsega. Časi so se spremenili in dali po svoje prav Srečku. Anica je bila zaradi Ocvirkove počasnosti zelo ostra in je valila vso krivdo na Stanota, ki bi bil bolje storil, če bi bil dal uredništvo Alfonzu Gspanu. Ker je Stano kakor zamaknjen in prizadet molčal, sem skušal zagovarjati in opravičevati, kolikor se je pač dalo, tudi Ocvirka. Danes vemo, da je kljub dolgoletnemu delu opravil veliko in nelahko delo, čeprav se je s posebno izdajo *Integralov* po nepotrebnem »spozabil«, ko jih je »prestavil« v leto 1926, nemara tudi zaradi tega, da bi se ali prikupil novodobnim avantgardistom ali pa, da bi jim dokazal, da je bil že Kosovel zastopnik avantgardizma, in to zelo kakovostnega.

VII.

... Mrzel pepel leži nad sencami.
Živci izmučeni od abstraktnih
oblik lastnega bistva.
Bog. Ne poznam mu obraza.

Eno je vroče: žeja Pravice in
Odrešitve.

Eno je sveto: Preprosto in Pristno.

Zadnje štirinajst dni pred Srečkovo smrtjo je doživela družina pretres, o katerem mi je govorila Srečkova sestra Anica, ko sva bila po obisku pri mrtvem spet na vrtu, kjer je plela dalje. V družini sta si bila najbližja, čeprav so vsi imeli radi svojega Benjamina, vendar sta si bila s Srečkom najbližja. Bila je čudovito dekle, tovarišica in prijatelj. Srečka ni imela le rada, marveč je tudi iskreno verovala vanj.

Ko sva bila spet na vrtu in je Anica nadaljevala svoje delo, mi je zaupno povedala, kakšne hude ure so preživele zaradi Srečka z materjo, ki je preprosta, a globoko verna. Zato jo je strašno zadelo, ker je Srečko prvič odklonil duhovnika in obred, ko je drugi zdravnik po-

vedal, da ni več izhoda in da je konec samo še vprašanje časa. Niti prvi niti drugi zdravnik si nista bila čisto na jasnem s Srečkovno boleznijo. Prvi je domneval, da je le influenza, čeprav je bilo sumljivo, da je Srečka ves čas zelo bolela glava. Imel je meningitis.

Mater je imel silno rad in jo je tudi zelo spoštoval. Rotila ga je, naj jim ne dela te sramote. Zato je drugič pristal. Takšni so pač bili takrat časi in ljudje. Verne in sina ljubeče matere ni težko razumeti. Že svobodomislec in socialist pa sta bila za mnoge ljudi nekaj sramotnega in nečastnega, kaj šele komunist in brezbožnež.

Materinim solzam in prošnjam se je Srečko iz sinovske ljubezni vdal in v hiši so si oddahnili.

Vsi smo stvar razumeli in vse bi bilo v redu, če ne bi pri odprtem grobu neki klerikalni študent tega posredno izrabil v politično propagando in razglasil Srečka za njihovega, kar je bila skrunitev groba in pesnikovega spomina. Srečko s tem ni ne preklical ne izdal svojih idej, izpričal je le ponovno svojo globoko ljubezen in spoštovanje do ljubeče ga matere.

VIII.

Čim bolj je ubožna, bolj jo ljubim,
edino ta tišina božja
v tišini skal in borovih poti,
edino v tej sem jaz doma.

Ivo Grahor je prišel še pravočasno iz Trsta. Prinesel je lep venec s črnim trakom z napisom »Srečku Kosovelu — prijatelji«. Anica me je prosila, naj vodim pogreb, ki bo šel od mrtvašnice do družinske grobnice. Nabralo se je zelo veliko ljudi, da je bilo majhno pokopališče polno. Med pogrebci je bila vrsta belo oblečenih deklic in vsaka je imela v roki po en cvet. Pevski zbor je zapel dve pesmi, nato je župnik ponovno blagoslovil krsto. Ko smo v mrtvašnici z domačimi fanti polagali pokrov na krsto, se je na desni strani zadaj zataknilo. Žebelj ni hotel prijeti. Luknja je bila preslabo zvrtna. Trudil sem se na vse pretege, da bi ga porinil v spodnji del krste, a ni šlo. Napol glasno sem v stiski zaklical, če je kje kakšno kladivo.

Nihče se ni niti premaknil niti odzval.

Vse je stalo kakor okamenelo in nepomočno zrlu predse.

Mučna tišina je trajala nekaj trenutkov.

Ni mi preostalo drugega, kakor da sem stisnil desnico tesno v pest, ko sem ponovno nastavljal žebelj. Začel sem udarjati s pestjo po njem, da je vsakokrat mučno votlo zabobnelo. Po nekaj hitrih udarcih sem ga spravil do tričetrt v preozko luknjo, toda krsta je bila končno zaprta in mučni trenutki so se brž izgubili, kakor da jih ni bilo. Domači fantje so dvignili krsto in po kratki poti smo prišli do groba. Ko so fantje spuščali krsto v jamo, so domači in z njimi marsikdo domačih ljudi glasno zajokali. Ko sem se ozrl po pogrebcih, sem videl veliko solznih oči. Tudi belo oblečene deklice so le zadrževale jok. Že ko smo prišli do groba in so fantje krsto polagali na drogova, je pristopil k meni študent, ki sem ga na videz poznal z univerze, in me prosil, če bi se

smel v imenu študentov-rojakov na grobu posloviti od pokojnega. Vedel sem, da je organiziran v klerikalnem društvu. Zato sem mu rekel, naj se poslovi le v imenu študentov-rojakov, kar je takoj obljubil. Ko pa sem mu dal znamenje, da lahko začne, je potegnil iz žepa list z napisanim govorom, ki bi sicer bil čisto v redu, če ne bi v njem poudaril društva katoliških primorskih študentov in trdil, da je bil Srečko zmeraj z njimi.

Z Grahorjem sva se ježno spogledala.

S to neresnično pripombo je oskrnil pogreb.

Zjezilo me je tako, da sem v hipu skrajšal in spremenil svoj name-ravani govor, ki bi ga govoril v imenu literarno-gledališkega krožka *Ivan Cankar*, katerega vodilni član je bil Srečko. Hotel sem povedati, da je bil njegov in naš namen nadaljevati tradicijo naprednih idej Ivana Cankarja, kar bi imelo svoj, poseben poudarek. Iz protesta, ker klerikalni študent ni držal besede, pa sem svoj govor skrajšal in se poslovil od mrtvega pesnika le v imenu prijateljev in literarnih sodelavcev.

Praden sem začel govoriti, sem pošepnil Grahorju, naj mi priveže pretihotapljeni slovenski trak na velik šopek, ki sem ga prinesel iz Ljubljane. Na moje veliko presenečenje pa je Ivo, ki smo ga imeli vsi za trdega in zaprtega, s solzami v očeh dal zavitek s trakom meni in komaj slišno dejal: »Oprosti, ne morem! Daj sam!« Ivo je zadržano zajokal. Za hip sem ostrmel, toda moral sem hiteti. Ne daleč vstran sta stala za nizkim pokopališkim zidom dva karabinerja s puškama in sredi med njima fašist v civilu in s črno srajco. Obrnil sem se tako, da sem jim kazal hrbet in tako za silo zakril svoje početje. Šopek sem brž dal blizu stoječi belo oblečeni deklici in hitro odvil zavitek s trakom, ga razgrnil in začel zavezovati na konec šopka, ki ga je držala preplašena deklica. »Joj, gospod!« je vzkliknila. Pri tem so trak opazili tudi drugi. Župnik je polglasno vzkliknil: »Joj, kaj bo pa zdaj!«. S šopkom in slovenskim trakom sem brž stopil na kup odkopane zemlje ob vzožju odprte jame in začel govoriti kratek poslovljni govor. Med drugim sem dejal, da sem mu prinesel cvetje iz ljubljanskega polja. Na koncu govora sem šopek s trakom vred vrgel na krsto in po starem običaju vrgel še prvo grudo v jamo. Nato sem se malo umaknil domačim in drugim, da so lahko storili isto. Zadržano ihtenje domačih je spremljalo poslednji obred, vsi pa so ves čas čakali, kdaj bo prišla oborožena patrolja izza zidu h grobu. Prvo presenečenje s prikritim strahom je v hipu izginilo iz ljudi. V redu in drug za drugim so stopali do groba in s pripravljeno lopatico vrgli zdaj tri zdaj eno grudo v grob mrtvemu pesniku njihovih borovih gozdov, njiv in poljan, brinovk in slavčkov, ki so se še dopoldne od hipa do hipa oglašali v bližnjem gaju, ko sva bila z Anico v vrtu. Anica je pripovedovala, kako jih je Srečko rad hodil poslušati in kako je zasnoval marsikatero pesem ob njih petju, šumenju borovih vej, zlasti tiste za *Zlati čoln*.

Poleg župnika je ves čas stal pisatelj Jože Pahor, ki je nekaj let prej izdal svoj socialno-ljudski roman *Medvladje*, v katerem nastopa med osebami tudi prvi lik ljudskega boljševeka, bivšega avstrijskega vojaka, ki so ga osvestili odmevi oktobrske revolucije. Pahor, ki so ga fašisti preganjali, je prišel k meni in Grahorju, ki sva stala ob

vznožju groba kakor mrtva straža. Pretresen je dejal, da slovenskega traku ni videl že več let!

Nato smo se poslovili.

Odšle so belo oblečene deklice.

Odšel je župnik.

Odšli so pogrebci.

Zadnja je odšla družina.

Grahorju sem vmes pošepnil, da ostaneva ob grobu tako dolgo, dokler ga ne bo grobar zasul, da ne bi morda prišli fašisti in potegnili iz groba trak. Takrat so fašisti hudo preganjali vse slovensko in nič čudnega ne bi bilo, če bi si drznili oskruniti grob protifašističnega pesnika.

Grobar je hitro metal z lopato zemljo v grob, da je včasih ob padcu prsti na krstin pokrov votlo zabobnelo in naju z Grahorjem vedno znova pretreslo, čeprav se je Ivo medtem pomiril in nemo gledal zdaj grobarja zdaj jamo, ki se je vedno bolj zapirala.

Na koncu smo bili z grobarjem na pokopališču samo mi trije. Tudi karabinjerja in fašist so odšli. Marsikdo je bil začuden, da zaradi slovenskega traku niso posegli vmes. Gotovo si ob množici pogrebcev ali niso upali ali pa jim je pogreb s pobožnimi in s kraševsko zavestnimi, od sonca ožganimi, resnimi in zavednimi obrazi vendarle za hipe predrl sovražno bit.

Kljub vsemu jim z Ivom nisva zaupala.

Ves popoldan tja čez polnoč sva vsako uro hodila na pokopališče gledat, če mogoče vendarle ne bodo odkopali groba, zaplenili trak in ga kje zmagoslavno sežgali, saj bi tak fašistični »avtodafe« ne bil nič novega.

Zadnjič sva bila z Ivom mrtva straža, ko je bila ura že dobro čez polnoč.

»Zdaj jih ne bo več,« je dejal Ivo.

Imeli so vendarle toliko pietete do mrtvega pesnika.

IX.

Sobice večnosti vse so odprte,
duše naše več niso potrte,
zlati odsevi sijejo k nam,
čutiš, da nisi več sam!

Tako smo ga izročili domači tomajski kraški zemlji v večni mir in počitek, njegova pesem pa je kmalu začela poganjati globoke umetniške klice v našo književnost in kulturo, v naše ljudstvo. V štirih zajetnih knjigah zbranega dela in številne posebne izdaje v našem in drugih jezikih pričajo, da smo takrat pokopali vélikega pesnika svojega rodu, slovenskega naroda, trpečega ljudstva in tudi človeštva.

V družinskem grobu ležita zdaj Stano in Srečko skupaj, poleg očeta in matere in poleg sestre Anice.

Bori še šumijo, brinjevke in slavčki v bližnjem gaju še pojo, Srečkove pesmi pa se oglašajo v dom in svet vedno bolj od dne do dne.

Z njimi je Srečko Kosovel premagal smrt in čas.